

С.В.КОРНОВЕНКО*

**СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАДНИК АГРАРНОГО ПИТАННЯ
ЯК ОДНА З ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Розглядається суб'єктний фактор аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. Обґрунтовано причини глибинних соціокультурних трансформацій на селі початку ХХ ст. На авансцені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії, багато у чому зумовивши її причини, перебіг і фінал.

Ключові слова: селянин-ідеоман, активний суб'єкт історії, селянська революція, Полтавська й Харківська губернії.

Українська революція 1917–1921 рр. – багатомірне соціокультурне явище вітчизняної історії початку ХХ ст. За масштабами, якісними трансформаціями це був своєрідний «Рубікон» в історії української нації. Інтерес із боку дослідників, громадськості до революційних подій тієї доби постійний. Тільки впродовж першого десятиліття державної незалежності в Україні було захищено понад 150 дисертацій, вийшли друком численні монографії, наукові видання, статті, посібники, присвячені історії революції та її концептуальному осягненню – усього 3 тис. видань¹. За підрахунками В.Солдатенка, новітня історіографічна спадщина Української революції налічує понад 6 тис. позицій². Така увага фахівців до революційної тематики, на нашу думку, не лише підтверджує актуальність її вивчення – вона об'єктивно зумовлена глобальністю й кардинальністю змін, яких зазнав тогочасний український соціум, феноменальністю самої революції як історичного та соціокультурного явища.

Період Української революції 1917–1921 рр. відносно короткий, проте насичений історичними подіями, що вплинули на тогочасне національне будівництво. Тому їх вивчення сьогодні має неабияке науково-практичне й суспільно-політичне значення. Про це йдеться у відповідному указі Президента України від 22 січня 2016 р., згідно з яким 2017-й було проголошено роком

* Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
E-mail: s-kornovenko@ukr.net

¹ Див., напр.: Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 р.: Документи і матеріали / Упор. В.Верстюк [та ін.]. – К., 2003. – С.5–12; Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1920 рр. – К., 2002. – С.279–294; Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні // Український селянин / Ред. А.Г.Морозова. – Вип.15. – Черкаси, 2015. – С.56 та ін.

² Солдатенко В. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії [Електронний ресурс]: <http://referat-ok.com.ua/istoriya-ukrajini/soldatenko-vf-doba-ukrajinskoji-revoluciji-1917-1920-rr-u-novitnii-istoriografiji>

Української революції, а відзначення цієї дати проголошувалося пріоритетним напрямом у діяльності органів влади, наукових і громадських інституцій³.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії усталилася теза стосовно того, що однією з причин Української революції 1917–1921 рр. була урядова аграрна політика другої половини XIX – початку XX ст., яка не сприяла вирішенню земельного питання. Поділяючи загалом такий підхід, вважаємо за необхідне звернути увагу на суб'єктний складник аграрного питання, що дотепер належним чином не оцінений. На наше переконання, Українську революцію спричинила не лише ця гостра соціально-економічна й суспільно-політична проблема – каталізатором передусім стала поява на початку XX ст. селянина нового типу, захопленого ідеями активного суб'єкта історії, ідеомана. В його уявленнях домінувала «ідея землі», що усвідомлювалася й розумілася як «єдина надія». Отже на авансцену історії вийшов селянин доби революції з радикальними гаслами.

В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці другої половини XIX – початку XX ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що трактування селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього у другій половині XIX – на початку XX ст.⁴

У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики⁵, розробивши концепцію селянства як союзника пролетаріату в боротьбі «за світле майбутнє». Однак «гегемоном» проголошувався саме робітничий клас, якому нібито не було що втрачати, окрім власних кайданів⁶. Натомість селянин розглядався як суб'єкт із «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалося непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, прагнучи втиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Пізнання селянства як самого себе, через лише йому властиві ознаки, не відбулося.

Однак уважний аналіз історії селян Російської імперії початку XX ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі, передусім Наддніпрянщини, якісно нових ознак, про перетворення селянства на активного суб'єкта історії. Насамперед ідеться про те, що за сорок пореформених років під впливом

³ Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.» [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/17/2016>

⁴ Докл. див.: *Священко З.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. – Умань, 2012. – 343 с.

⁵ *Ленин В.* Объединительный съезд РСДРП: 10–25 апреля 1906 г. // *Его же.* Полное собрание сочинений. – Т.12. – Москва, 1979. – С.362–366; *Его же.* Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 гг. // Там же. – Т.16. – Москва, 1976. – С.235, 313, 325–326.

⁶ *Сафонов Д.* Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации // *Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки №35 (248).* – Черкаси, 2012. – С.15–18.

модернізаційних процесів, які відбувалися в Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він став активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послугуючись термінологією західної історіографії⁷, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана.

Сформоване за принципово нових умов посткріпосницької дійсності селянство початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть. Відмінність ця полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу – насамперед як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації громади, – усього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії.

На формування нової селянської свідомості, суспільно-політичної активності, становлення селянства як активного суб'єкта тогочасного соціокультурного імперського простору впливали такі фактори: 1) ліквідація кріпацтва, що виявилось соціокультурним шоком для селян, поміщиків, держави; 2) жоден зі згаданих вище суб'єктів не знав відповіді на запитання: «Як жити/бути далі?»; 3) політика протекціонізму держави над селянством у пореформений період не спрацювала, ба більше, на практиці опіка виявилася тягарем для селян; 4) питання землеволодіння/землекористування, що потребували негайного вирішення; 5) низький правовий статус селян.

Події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях з усією очевидністю засвідчили появу нового типу селянства як активного суб'єкта історії, започаткували нову сторінку в історії селянства не лише Російської імперії, а і країн Центрально-Східної Європи. Вони дали поштовх подіям, відомим в історії як селянська революція початку ХХ ст. – глибинна основа всіх докорінних трансформацій, що їх зазнала Росія. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні тощо. Селянська революція 1902 р., відповідно до концепції В.Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а в кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції: «Земля і право вільно господарювати на ній»⁸.

Селянська революція, розпочата 1902 р. селянами Харківщини й Полтавщини, мала історичний, природний характер. Вона була зумовлена тогочасним російським імперським соціокультурним організмом. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона стала реакцією й на «тупцювання» на місці соціокультурного середовища, насамперед щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини суспільства.

⁷ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 371 с.

⁸ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [Електронний ресурс]: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

Протестні настрої та виступи здавна були властиві селянству України, Росії. Згадати хоча б селянсько-козацькі війни в Україні кінця XVI – першої третини XVII ст., Коліївщину, повстання під проводом О.Пугачова, що майже збіглися у часі. На початку XIX ст. щорічно відбувалося понад 20 селянських виступів. Після поразки Росії у Кримській війні, напередодні скасування кріпацтва, селяни бунтували дедалі частіше. За даними С.Простакова, у 1856 р. зареєстровано 66 випадків, 1857 р. – 100, 1858 р. – 378, 1859 р. – 797⁹. Селянські виступи не припинялися й після реформи 1861 р. За підрахунками В.Безгіна, у 1870-х рр. відбулося 36, у 1880-х рр. – 73, у 1890-х рр. – 57 виступів щорічно¹⁰. У 1897–1900 рр. мало місце 232 селянських виступи¹¹.

Однак події 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині мали якісно інший характер. Вони дали поштовх розгортанню селянської революції, що тривала, на наше переконання, до початку 1930-х рр.¹² На думку В.Данилова, яку ми поділяємо, повстання селян Харківщини й Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбувалися доти, насамперед масштабами, настроями, вимогами¹³. Нове, як слушно зауважує дослідник, виявилось в тому, що виступ мешканців одного села зі звичайної причини ставав прикладом для селян сусідніх сіл. Виникала своєрідна ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність і територіальна поширеність селянського руху. Так, упродовж 1901–1904 рр. зафіксовано 577, а 1905–1907 рр. – 7165 виступів¹⁴. Остання цифра, наведена С.Простаковим, збігається з даними М.Леценка. Цей радянський історик підрахував, що в 1905–1907 рр. на території України відбулося 7 тис. селянських «бунтів»¹⁵. Восени 1905 р. більше половини губерній європейської частини Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, були охоплені полум'ям повстань. За даними В.Данилова, у 1905 р. реєструвалися 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337¹⁶. С.Дубровський конкретизує ці дані, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувався 71, а у жовтні – 219 виступів¹⁷. За підрахунками С.Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських повстань, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази¹⁸. Про масовість виступів говорить чисельність їх учасників. М.Леценко стверджував, що з 13,1 млн жителів сіл, охоплених «бунтом» у 1905–1907 рр., селяни Наддніпрянщини становили третину, тобто 4–4,5 млн осіб або понад п'яту частину всього українського селянства¹⁹.

⁹ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела [Електронний ресурс]: <http://ruspet.ru/society>

¹⁰ Див.: Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX в.: По итогам международного круглого стола [Електронний ресурс]: <http://www.civicbook.ru/files/File/lonov.pdf>

¹¹ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

¹² Кононенко Ю., Корновенко С. Селянська революція 1902 – ? рр. // Український селянин. – Вип.16. – Черкаси, 2016. – С.73–78.

¹³ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

¹⁴ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

¹⁵ Леценко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.346.

¹⁶ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

¹⁷ Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1955. – 280 с.

¹⁸ Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.59.

¹⁹ Леценко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. – С.297.

Міністр землеробства О.Єрмолов, повідомляючи імператорові про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв («Гаслом повсталих [...] була ідея належності всієї землі селянам»)²⁰. Отже порівняно з 1856–1900 рр. спостерігалася багаторазове збільшення селянських виступів.

Водночас окрім тих нових характеристик, про які писав В.Данилов, були також інші. Розглянемо їх предметніше. Джерелом селянської революції став бунт. Про це неодноразово йшлося в науковій літературі, це відзначали й сучасники. Наприклад, директор департаменту поліції у грудні 1904 р. О.Лопухін стосовно подій 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях писав імператорові: «Ці заворушення справді можна назвати бунтом»²¹. Ставлення до нього філософів й істориків різне. Так, А.Камю стверджував, що бунт – це протест людини проти її перетворення на річ, утвердження властивої всім людям природи, відмова від однієї частини буття в ім'я іншої, яку бунт звеличує²². П.Кабитов, пояснюючи відмінність повстання від бунту, писав: «“Повстали”, “встали”, “стоять” – етимологія підказує, що є, заради чого повставати, вставати, стояти. Значить, є на що сподіватися. Бунт – пояснити і складніше, і простіше: люди не хочуть терпіти, вони не хочуть чекати, їм немає на що надіятися... Утомилися»²³. На переконання В.Булдакова, бунт – природна мова селянства та єдиний спосіб його взаємин із владою без посередництва бюрократії²⁴. Стосовно сутності бунту як джерела селянської революції й селянських настроїв, він став метафізичним. Якщо раніше «я бунтую, а тому ми існуємо», то метафізичний бунт змінив цю формулу. Відтепер, беручи до уваги судження А.Камю, «я бунтую, оскільки ми самотні»²⁵. Справді, предметно проаналізувавши тогочасний соціокультурний імперський організм, переконаєшся в тому, що селянство, попри багатомільйонну чисельність, було самотнім, позбавленим суб'єктності, суб'єктних інституцій, самотужки не могло вирішити нагальні питання буття. Це переконливо підтверджує низький правовий статус селян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Отримавши особисту свободу, вони впродовж двох років, до 1863 р., залишалися у правовому статусі тимчасовозобов'язаних. У такому статусі вони перебували до підписання уставної грамоти. Станом на 1 січня 1863 р. їх було підписано для 75,4% селян Наддніпрянської України. Зважаючи на це, бунт стає інструментом самоствердження багатомільйонного селянства в тогочасному соціокультурному імперському бутті. Бунтувало нове покоління селян – покоління, котре не знало кріпацтва, особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити,

²⁰ Див.: Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

²¹ Цит. за: Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права...

²² Камю А. Бунт и революция // Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – Москва, 1990. – С.313–314.

²³ Кабитов П.С. Штрихи к портрету Виктора Викторовича Кондрашина // Новейшие исследования историков Поволжья. – Вып.2. – Пенза, 2011. – С.4.

²⁴ Див.: Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России ХХ в. ...

²⁵ Камю А. Бунт и революция. – С.313.

оскільки вже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він мав не лише економічний, а й політичний характер.

Відсутність безпосередніх закликів до повалення царату не свідчить про брак політичного складника у протестних настроях і виступах селянства. Він був, і це стало новацією, що свідчила про політизацію селянської свідомості, посилення суспільно-політичної активності. По-перше, інтеграція селян після маніфесту 1861 р. у соціально-економічний і суспільно-політичний організм імперії – внутрішня політика. По-друге, запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями – делегування політичної влади на місця. По-третє, селянські сходи – потужні самоврядні інституції селянства. Держава протегувала їм. Вони були виборними. Це стало своєрідною «політичною школою» селянства, вплинувши на формування його політичної свідомості й культури²⁶. По-четверте, на початку ХХ ст. аграрне питання на теренах Російської імперії з суто соціально-економічного трансформувалося у соціально-економічну й суспільно-політичну проблему, яка визначала курс внутрішньої політики в державі. По-п'яте, суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції став селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною та мала природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Фактично «селянські республіки» у селах Великі Сорочинці на Полтавщині та Люботино Сумського повіту на Харківщині й інших, – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами та керівниками «селянських республік» були офіційні особи селянського самоврядування²⁷. Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянська сходка Ракитинської волості без участі будь-якої політичної партії обрала комітет для управління цією територією. До його складу ввійшло дванадцять селян і два єврея. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у населення, а заходи, до яких удавався, були подібними з тими, де селяни брали владу у свої руки²⁸. По-шосте, красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало створення Всеросійської селянської спілки (далі – ВСС) як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П.Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М.Лещенка, в європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань спілки (200 тис. осіб), з яких 120 – в Україні²⁹. Її діяльність була сповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру й активність селянства. Зокрема в роботі II з'їзду Всеросійської селянської спілки,

²⁶ Докл. див.: *Верховцева І.* Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 рр. як початковий етап селянської революції // *Український селянин*. – Вип.16. – С.58–69.

²⁷ Докл. див.: *Верховцева І.* Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» // *Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації*: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Л., 2015. – С.76–78.

²⁸ *Шанин Т.* Революция как момент истины: Россия 1905–1907 гг., 1917–1922 гг. – Москва, 1997. – С.190.

²⁹ *Замковий П.* З історії «селянської республіки» на Сумщині // *Український історичний журнал*. – 1985. – №12. – С.88.

який відбувся 6–10 листопада 1905 р., узяли участь 187 делегатів із 27 губерній європейської частини імперії. Окрім економічних питань на порядку денному стояли й питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Новий характер виступів свідчив про те, що на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «ідея землі», її розподілу на справедливих, в їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників³⁰. Упродовж сорока пореформених років відбулася самоідентифікація селянства. Раніше їх світ замикався й обмежувався особистою залежністю від пана та держави. Із ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської персони у широкому сенсі. У такому контексті нам імпонують міркування А.Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В.Піскуном у тому, що скасування кріпосного права дало поштовх до модернізації, змінило свідомість селянина, зміцнивши в ньому почуття власника³¹.

Сплеск суспільно-політичної активності селянства на початку ХХ ст. в Російській імперії мав ефект несподіванки. Селянська революція 1902 р. була неочікуваною як для влади, так і для різних політичних сил. На нашу думку, це можна пояснити тим, що ніхто не ідентифікував селянство як активного суб'єкта історії. До нього ставилися за звичкою, не помічаючи тих тектонічних зрушень, що відбулися й відбуваються у селянстві, у громаді. Наприклад, Микола II був переконаним, що «народ за царя». Це дає нам підстави говорити про кризу влади та різних політичних сил в їх розумінні селянства.

Відбулася політизація не лише індивідуальної, а й колективної селянської свідомості. Підтвердженням тому перетворення сільської громади на активного суб'єкта селянської революції. Слушні з цього приводу міркування В.Безгіна стосовно того, що для влади повною несподіванкою стала трансформація громади з союзника у супротивника. Весь алгоритм селянського бунту виявляв сутність громади. Боротьба селян за поміщицьку землю не порушувала звичного господарського ритму. Виступи вдало «вписувалися» в календар хлібороба. Селяни орали, сіяли, жнивували й водночас травили посіви, палили, грабували³².

Несподіваним для влади виявився радикалізм настроїв і вимог. Численні виступи, за спостереженнями В.Данилова, супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, руйнацією хлібних комор, вивезенням зерна, підпалами садиб, збройним опором військам³³. За різними підрахунками, упродовж 1905–

³⁰ Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. [Електронний ресурс]: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoie-vosstanie-v-1902-godu-12119.html>

³¹ Див.: Марченя П., Разин С., Ионоу И. Крестьянство и власть в истории России ХХ в. ...

³² Там же.

³³ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

1907 рр. у губерніях лише європейської частини Росії було знищено 3–4 тис. дворянських маєтків, що становило 7–10% від загальної їх чисельності (найбільше у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській, Чернігівській губерніях)³⁴.

Окрім того, на нашу думку, селяни втрачали нерішучість у своїх діях. Вони не боялися бунтувати, виявляли затятість в обстоюванні своїх інтересів. В одному з тогочасних документів повідомлялося: «Селяни почуваються господарями становища, грубі, зухвалі, свавільні, посадовцеві від них часто можна почути, що “тепер усі пани й усі рівні”»³⁵.

Нове виявилось також у тому, що бунтував голодний селянин. Про голод як причину селянського виступу у грудні 1904 р. Миколі II повідомляв директор департаменту поліції О.Лопухін. Він, зокрема, звернув увагу імператора на те, що селянській революції 1902 р. передували п'ять неврожайних і голодних років. Нарешті неврожай і голод 1901 р. урвали селянський терпець³⁶.

В історіографії предметно з'ясовано недороди та голодування серед селян наприкінці XIX ст. Неврожайними були й наступні роки. У часі вони збігаються з селянською революцією, припадаючи на другу половину 1905–1906 рр. Наприклад, за спостереженнями В.Беззіна, у другій половині 1905 р. окреслився недорід озимини і яровини на Воронежчині, Орловщині, Тамбовщині. У 1906 р. неврожай охопив 14 губерній³⁷. Не кращою була ситуація в Наддніпрянській Україні. На допитах заарештовані селяни так пояснювали свої вчинки: «Їсти хочемо»³⁸. У «Записці про аграрні безлади, що відбувалися у травні – липні 1905 р. у Харківській губернії» генерал-ад'ютант Струпов указував на причини заворушень – стан малоземельних господарств. Він стверджував:

«Пересічно на кожен двір по тих волостях, де була розруха, припадало по 4 дес. надільної землі, ураховуючи сади. Вилучивши з цих чотирьох десятин бодай чверть десятини під хату та город, матимемо розмір селянського поля: бачимо, що на двір припадає 3,75 дес. Потім, за трипільного господарства, третина з цієї землі залишається необробленою (толока) і править за пасовисько, а отже під озимий і яровий хліб селянський двір пускає лише 2,5 дес., тобто по 1,25 дес. під озимий і стільки ж під яровий хліб. Узявши за основу пересічну врожайність у Лебединському повіті на селянських полях – жита – 51 пуд і вівса – 59 пуд, а ціну за пуд жита у 56 коп. і вівса в 50 коп., матимемо, що двір дістає прибутку з надільної землі лише 79 руб. 52 коп. на рік (76,2 пуди жита – 42 руб. 63 коп. і 73,7 пудів вівса – 36 руб. 85 коп.). За ці гроші родина з 6 осіб має впродовж цілого року прохарчуватися, одягтися, купити паливо, придбати мертвий і живий реманент, прогудувати худобу, придбати зерно на засів, обробити наділ,

³⁴ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

³⁵ Цит. за: Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX в. – Самара, 1999. – С.70.

³⁶ Цит. за: Корелин А. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва // Первая революция в России: взгляд через столетие. – Москва, 2005. – С.82.

³⁷ Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX в. ...

³⁸ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг.

та нарешті, сплатити всі державні, земські та громадські податки й повинності. Наведене переконливо засвідчує, що надільної землі селянинові в Лебединському повіті ніяк не вистачає для того, щоб задовольнити його навіть найнагальніші потреби»³⁹.

Революційна активність селянина-ідеомана на початку ХХ ст. здетонувала в 1905–1907 рр. пролетарську революцію. Остання розгорталася на тлі селянської, для якої ці роки були черговою фазою розвитку. Факт особності селянської революції, незначний вплив на селян робітників визнавали есери. Аналізуючи уроки 1905–1907 рр., вони вважали, що союз сил міського пролетаріату і трудового селянства існував лише «в ідеї», на практиці перебуваючи у зародкову стані. В.Ленін за це їх гостро критикував, обстоюючи думку стосовно того, що селянсько-пролетарський союз мав місце. Щоправда, за його словами, «цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений»⁴⁰.

Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін російської імперської соціокультурної моделі. Активна суспільно-політична позиція селянства України та Росії стала причиною того, що лейтмотивом внутрішньої політики властей у передреволюційне десятиліття було покращення матеріального і правового становища селянства. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася діяльність урядів С.Вітте і П.Столипіна. Наприклад, перший був цілковито свідомий того, що

«Росія є державою “мужицькою”, оскільки вся сіль російської землі, усе майбутнє російської землі, уся історія, теперішня й майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, які вона переживає й, на жаль, ще переживатиме, вийде з усіх цих нещасть переродженою та великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю в російське селянство, вірю у його світове значення в долях нашої планети»⁴¹.

Зупинимося на ключових, на нашу думку, моментах, пов'язаних із суспільно-політичними, правовими, соціально-економічними трансформаціями, що їх зазнали як селянство, так і Російська імперія на початку ХХ ст. Як слушно зауважує З.Священко, фактично в 1902–1906 рр. робота різних державних комісій, нарад тощо проходила під впливом селянської революції, динаміки її розвитку⁴². Як згадував В.Леонтович, «ще до революційного вибуху 1905 р. уряд запровадив заходи, котрі можна вважати прогресом у ліберальному сенсі слова»⁴³. Так, у маніфесті від 26 лютого 1903 р. ряд положень стосували-

³⁹ Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. – Полтава, 1927. – С.27–28.

⁴⁰ Ленин В.И. Как социалисты-революционеры подводят итоги революции и как революция подвела итоги социалистам-революционерам // Пролетарий. – 1909. – 7 января.

⁴¹ Витте С. Избранные воспоминания: 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.535, 601.

⁴² Докл. див.: Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст.

⁴³ Леонтович В. История либерализма в России (1762–1914) [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/702870>

ся аграрного питання. Передбачалося, відповідно до завдань щодо зміцнення «народного господарства», спрямувати діяльність державних кредитних установ, передусім дворянського й селянського поземельного банків, на зміцнення та розвиток добробуту основ імперського селянського буття – дворянства й селян. Ішлося про пошук механізмів полегшення виходу окремих селян із громади. Найпрогресивнішою була новела, що стосувалася негайного застосування заходів, спрямованих на скасування кругової поруки. Це сталося 12 березня 1903 р. за указом імператора⁴⁴. Маніфестом царя від 11 серпня 1904 р. заборонялося застосовувати тілесні покарання до селян⁴⁵. В указі від 12 грудня того року Микола II викладав основні положення щодо вдосконалення державного ладу⁴⁶. Під впливом селянської революції самодержець зазвичай готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять правки у законодавстві. Пріоритетним завданням визначалося поліпшення добробуту селянства. Ішлося про правову інтеграцію селян до загальноімперського нормативного поля. Влада мала всіляко сприяти, щоби вони без перешкод та ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, будучи «повноправними вільними сільськими мешканцями». Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. селяни отримали виборче право⁴⁷. Під впливом наростання селянської революції 3 листопада того року Микола II підписав акт, яким проголошувалося зменшення викупних платежів селян із 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їх стягнення⁴⁸. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Останні одержували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, влада відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн 642 тис. руб. Натомість держава від цієї операції, за підрахунками І.Озерова, втратила 386 млн руб.⁴⁹ Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на них, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного аспекту, то це була своєрідна фінансова жертва

⁴⁴ Высочайший манифест от 26 февраля 1903 г. [Електронний ресурс]: html.www.historichka.ru/istoshniki/gurko

⁴⁵ Леонтович В. История либерализма в России (1762–1914) [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/702870>

⁴⁶ Именной высочайший указ Правительствующему сенату от 12 декабря 1904 г. о предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // Законодательные акты переходного времени: 1904–1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительствующему сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотр. и доп. по 1 сентября 1908 г. / Под ред. пр.-доц. Н.Лазаревского. – Санкт-Петербург, 1909. – С.3–6.

⁴⁷ Манифест «Об усовершенствовании государственного порядка 17 октября 1905 г.» // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций / Отв. ред. О.И.Чистяков. – Москва, 1994. – С.41.

⁴⁸ Манифест «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – Москва, 1994. – С.463–464.

⁴⁹ Озеров И. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит. – Москва, 2008. – С.601.

держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти досягненню політичної стабільності у країні. Із приводу правового аспекту. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти громадські наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із громади. Відтепер вони апелювали до ст. 12 і 106 положення про викуп від 1861 р. й могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже створювалося правове підґрунтя для трансформації громадського землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне. Указом від 5 жовтня 1906 р. селяни, як і представники інших податних станів імперії, набули рівних прав у вступі на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання й чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання тощо⁵⁰.

Гостре питання землекористування/землеволодіння передбачалося вирішити під час аграрної реформи. Її реалізацію в 1906 р. було покладено на уряд П.Столипіна, котрий розумів, що «найголовніше завдання – зміцнити низи. У них уся сила країни. Їх більше 100 мільйонів!»⁵¹. У неодноразових виступах перед членами Державної думи прем'єр окреслював і визначав головну мету під час проведення реформ на селі:

«В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця – створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею монарха Батьківщина наша повинна перетворитися на правову державу»⁵².

Потужним фактором суб'єктивізації селянства на початку ХХ ст. стала Перша світова війна. Як явище цивілізаційного порядку, феномен, за своїм історичним змістом вона була набагато складнішою й ширшою, ніж власне воєнні дії. У вітчизняній історіографії обґрунтовано тезу про те, що в роки Першої світової село набуло тільки негативного досвіду в усіх сферах взаємовідносин із владою й державою⁵³. Так, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих до армії чоловіків перевищила критичний рівень. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. Зменшилися посівні площі та прибутки від польового господарства. Утримання аграрного виробництва на попередньому рівні стало неможливим.

⁵⁰ *Пайнс Р.* Русская революция. – Москва, 2009 [Електронний ресурс]: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_11.htm

⁵¹ *Столыпин А. П.* А. Столыпин. – Москва, 1991. – С.85.

⁵² *Столыпин П. А.* О законодательных предложениях правительства: Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г. // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя: Речи в Государственном совете и Думе. – Москва, 1991. – С.85.

⁵³ Докл. див.: *Решет О., Патер І.* Світова війна 1914–1918 рр. і українське селянство // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т.1. – К., 2006. – С.498.

Під впливом війни, як слушно зауважує Н.Ковальова, в українському селі 1914–1917 рр. тривала трансформація системи цінностей⁵⁴. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ – «людина з рушницею». Селяни, одягнені у сірі шинелі, ставали джерелом нової важливої інформації про події в навколишньому світі та ініціаторами політизації селянської свідомості й суспільно-політичної активності.

Отже на початку ХХ ст. на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. На авансені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селяни усвідомили себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на «справедливих» засадах. Події 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях стали початком селянської революції. Революційна активність селянина-ідеомана здетонувала в 1905–1907 рр. пролетарську революцію. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії. У такий спосіб суб'єктний аспект аграрного питання став одним із пріоритетних передумов подій 1917–1921 рр. в Україні. Недарма практично всі політичні сили та режими, що боролися за владу в роки революції (за винятком більшовиків), уважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державності.

⁵⁴ Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ, 2016. – С.174.

The author in this article examines the subject factor of the agrarian question as one of the preconditions of Ukrainian revolution of 1917–1921. In this article substantiated the reasons of the deep sociocultural transformations in the villages in the early 20th century. On the forefront of history appeared the new active subject – the peasant-ideoman. Peasant revolutionism became some kind of the catalyst for institutional changes of thenadays Russian imperial model. The peasantry came into the Ukrainian Revolution of 1917–1921 with considerable experience of the behaviour as the active subject of history, largely predetermining its causes, course and finale.

Keywords: *peasant-ideoman, active subject of history, peasant revolution, Poltava and Kharkiv provinces.*

